

*Təranə Rüstəmovanın "Sirlər xəzinəsi" poemasında alleqoriya
// Əlyazmalar yanmır, 2018, № 2 (7), s. 115-119.*

UOT: 82.0

Təranə Rüstəmovanın

dissertant

*AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi,
Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küçəsi, 53
Aykarustemli@mail.ru*

NİZAMİNİN "SİRLƏR XƏZİNƏSİ" POEMASINDA ALLEQORİYA

Açar sözlər: *alleqoriya, təmsil, Nizami, "Sirlər xəzinəsi", folklor*

Ключевые слова: *аллегория, басня, Низами, «Сокровищница тайн», фольклор*

Key words: *allegory, fable, Nizami, "The treasure-house of the mysteries", folklore*

Hər bir xalqın yazılı ədəbiyyatı folklordan bəhrələnərək, zaman-zaman onun janr xüsusiyyətlərini özündə ehtiva etmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığı da sənətkarlar üçün zəngin və qiymətli mənbə olmuşdur. Bu mənada təmsil janrının da ayrıca bir ədəbi növ kimi formalaşmasında və inkişafında şifahi ədəbiyyatdan qaynaqlanan təmsil təcrübəsi də mühüm rol oynamışdır.

Öz başlanğıcını şifahi xalq yaradıcılığından götürən alleqorik ünsürlər, sonralar qədim və orta əsrlər klassik poeziyasında, yeni və müasir dövr Azərbaycan ədəbiyyatında özünü büruzə vermişdir. Belə ki, klassik sənətkarlar çox zaman mənəvi-psixoloji, ictimai-siyasi, fəlsəfi düşüncələrini antik mifologiyadan, Şərq və Qərb folklorundan aldıkları mövzu və süjetlər, obrazlar vasitəsilə ifadə edərək əsərlərinin mövzusunun əlaqi-didaktik əhəmiyyətini daha da qüvvələndirmişlər. Bu baxımdan alleqoriya hər dövrün şair və yazıçıları üçün fikirlərini ifadə etmək vasitəsi olub, əlverişli üsullardan biri hesab edilmişdir.

Folklordan əxz edilən mövzu və motivlərə, süjet və obrazlarda özünü göstərən alleqorik ünsürlərə geniş yer verən qədim dövr klassik sənətkarlar içərisində Nizami Gəncəvi xüsusi yer tutur. Nizami Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığı ilə yanaşı digər Şərq xalqlarının folklorundan da bəhrələnmiş, yaradıcılığında əsrlər boyu aktuallığını itirməyən bəşəri mövzulara toxunmuşdur. Belə ki, ideyalarını bədii şəkildə oxuculara çatdırmaq üçün qədim mifoloji baxışlardan, rəvayətlərdən, əfsanələrdən, nağıllardan, dastanlardan, xalq zərb-məsəllərindən, atalar sözlərindən yaradıcılığında bəhrələnməklə şair əsərlərinin bədii dilini zənginləşdirən dərin mənalı beytlər yaratmışdır.

Öz kökü ilə çox qədim zamanlara söykənən şifahi xalq nümunələrinin əksəriyyəti şairin diqqətini cəlb etmiş, onlardan bəhrələnmiş, nəzmə çəkərək ecazkar sənət nümunəsində yenidən xalqa təqdim etmişdir.

Bəzi tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, hekayələrin əksəriyyəti Nizami Gəncəvidən sonra xalq arasında "Nizami əsərlərinin el variantı" kimi yayılmışdır. Lakin düşünürük ki, bu doğru fikir deyil. Belə ki, Nizami Gəncəvidən əvvəl yaşamış Səlcuq vəziri Nizamülmülkün Səlcuqların dövlət və əxlaq prinsiplərini özündə cəmləşdirən, folklor təsiri ilə yazdığı ictimai-fəlsəfi nəsr əsəri olan "Siyasətnamə" əsərindəki süjet və motivlər "Sirlər xəzinəsi"ndəki ilə bəzən üst-üstə düşür. Deməli, şübhə etmədən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hər iki müəllif xalq yaradıcılığından bəhrələnmişdir. Onu da qeyd edək ki, xalq ruhuna yaxın olduğu

üçün “Sirlər xəzinəsi” əsərindəki hekayələrin çoxu indi də insanlar arasında bir qədər dəyişmiş şəkildə nəql edilir.

Dövrünün dini və dünyəvi biliklərinə dərinlən bələd olan Nizami “Sirlər xəzinəsi” poemasını yazarkən özündən əvvəlki ədəbi, tarixi mənbələrdən – “Kəlilə və Dimnə”dən, Sə-nainin “Hədiqət-ül-həqaiq” əsərindən, “Sirlər xəzinəsi” əsərindən təxminən yüz il əvvəl yazılmış “Qabusnamə” əsərindən təsirləndiyi şübhəsizdir.

Şairin epik-lirik janrda ilk qələm təcrübəsi sayılan “Sirlər xəzinəsi” poemasında siyasi, ictimai, əxlaqi, bəşəri fikir və düşüncələri yer alır. Bildiyimiz kimi, əsərin bədii müqəddimə və hekayətlərdə qoyulmuş mövzu və ideyaları məntiqli ardıcılıqla bir-birinə bağlıdır. Hakim və məhkum təbəqələrin mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri, sosial-ictimai əmək, sənətkarın yaşadığı dövrdə şeirin və şairin mövqeyi, həmin dövr üçün nəzmin nəsrədən üstünlüyü kimi problemlər, bütövlükdə, əsərin əsas ideyasının açılmasına xidmət edir.

Şairin “Xəmsə”sinə daxil olan digər əsərləri ilə müqayisədə “Sirlər xəzinəsi”ndə alleqoriya üstünlük təşkil edir. Poemadakı “Nuşirəvanla vəzir və bayquşların söhbəti”, “Ovçu ilə tülkünün hekayəti”, “Firudinla ceyranın hekayəti”, “Oğru və tülkü hekayəti”, “Bülbül ilə qızılquşun hekayəti” adlı alleqorik hekayələrdə şair cəmiyyətdə onu narahat edən problemləri, düşüncələrini xalqa çatdırmaq üçün şəxsləndirmə və köçürülmə üsulundan bir vasitə kimi istifadə etmişdir. Belə ki, bu hekayələrdə iştirak edən it, tülkü, ahu, bülbül, qızılquş, bayquş kimi obrazların dili, çox zaman isə dialoq qurmaq yolu ilə üstüörtülü şəkildə şair dövrün hakim dairələri ilə xalq arasındakı münasibətə eynam vurur.

Qeyd edək ki, hələ Nizamiyə qədərki dövrdə Ənuşirəvan xalq arasında Adil Ənuşirəvan kimi tanınmış, onun haqqında istər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyat nümunələrində hikmətli hekayələr təsvir edilmişdir. Nizami Gəncəvi Sasani hökmdarı I Xosrov Ənuşirəvan haqqında məhz həmin əfsanələrdən, rəvayətlərdən, tarixi mənbələrdən istifadə etməklə “Sirlər xəzinəsi” əsərində ədalətli cəmiyyət haqqında düşüncələrini “Ədalətli və insafli olmaq haqqında şaha nəsihət” adlı məqalətdə əks etirməklə “Nuşirəvanla vəzir və bayquşların söhbəti” ilə tamamlayır.

Bu hekayənin az bir hissəsi (Bayquşların söhbəti) alleqoriya şəklində verilmişdir. Lakin dərin mənalı, ictimai-siyasi baxışlı bu kiçik epizodla şair var-dövlətə həris hökmdarların torpaqları zəbt edərək apardığı saysız-hesabsız savaşlardan, qan-qadaldan əziyyət çəkən, əzilən xalq kütləsinin ağrı və acılarını ifadə etmişdir:

*Elçi gələn quş deyir: “Şərikəm hər sözüənə,
Şahın zülmkarlığı bəllidir yer üzünə.
Qanlar tökən görürəm şahı gündə yenə mən,
Yüz min belə xaraba kənd verərəm sənə mən” (3, s-77)*

Zülmkarlığı və apardığı müharibələrlə neçə-neçə kəndi viran qoyan Ənuşirəvan bayquşların söhbətini eşidir, çox təsirlənir və Nizaminin qələmində məhz bu hadisədən sonra haqq yoluna qayıdaraq ədalətli şaha çevrilir. Bu hekayədə şairin alleqoriya üsulu ilə dövrünün hökmdarlarına zülm və məşəqqətlərə, müharibələrə son qoyub, xalqı düşünməyə, əmin-amanlığa çağırış hiss olunur. Bu fikrə əsaslanaraq, yazılı ədəbiyyatda təmsilin janr kimi formalaşana qədər qələmə alınan alleqorik hekayələrdə də satiranın, tənqidin nəsihətamiz mahiyyətinin açıq-aşkar olduğu qənaətinə gəlirik.

Şairin “Sirlər xəzinəsi”ndə yer alan “Varlığın qüdrəti” məqaləti və onun alleqorik nəticəsi olan “Ovçu ilə tülkünün hekayəti” mühüm əhəmiyyətə malik didaktik hekayə olub, orijinallığı ilə seçilir. Altıncı məqalət başlığı ilə gedən bu hissədə Nizami həyat, kainat haqqında fəlsəfi problemlərə toxunaraq insanları yaltaqlıqdan, xudbinlikdən, lovğalıq və hiyləgərlikdən çəkəndirməyə çalışır.

Qeyd edək ki, Azərbaycan xalq nağıllarından, rəvayətlərindən, atalar sözlərindən və s. şifahi xalq nümunələrindən tülkünün yaltaqlıq, hiyləgərlik rəmzi olduğu məlumdur. Nizaminin müstəqil süjetli bu hekayəsi “Tülkü baba və hacıleylək”, “Tülkü, tülkü, tünbəki”, “Tülkü ilə canavar”, “Tülkünün kələyi”, “Tülkü ilə toyuq” və s. alleqorik xalq nağıllarının, habelə “Tülkü ilə dovşan”, “Tülkü ilə aslan”, “Qurd, tülkü, şir”, “Toplan” və s. xalq təmsillərinin motivləri ilə səsləşir. Məsələn, “Toplan” xalq təmsilində xoruzla itin dostluğundan söhbət açılır. Qeyd edilir ki, xoruz nə qədər hündürlüyə çıxsa da dağın o biri tərəfini görə bilmir. Bu səbəbdən dostu itlə birlikdə belə qərara gəlirlər ki, ora getsinlər. Xeyli yol getdikdən sonra meşədə gecələməli olurlar. Tülkü səhər açılan kimi banlamağa başlayan xoruzu görür. Xoruzun niyyətindən xəbərdar olduqda hiyləsini işə salır, onunla getmək istədiyini bildirir. Xoruz cavabında tülküyə gedib dostunun da razılığını alması təklifini verir. Tülkü belə hesab edir ki, onun yoldaşı da elə xoruz olar. Bu düşüncə ilə kolun dibinə yanaşdıqda Toplan ona hücum edir. Göründüyü kimi, burada da ənənəvi olaraq tülkü hiyləgər, it isə vəfalı təsvir edilir.

“Ovçu ilə tülkünün hekayəti”ndə də ovçuya sədaqətini göstərən it tülkünün hiyləgərliyinə, hədsiz lovğalığına dözməyərək onu parçalayır:

*Ovçu belə deyəndə hər yan toza büründü,
Toz tazının dalınca pərdə kimi süründü.
Ora-bura şütüdü o şikarın hərisi,
Şir dişiyə tülkünün parçalandı dərisi. (3, s-95)*

Bu hekayədə də xalq təmsillərində olduğu kimi tənqidi-didaktik nəticə var. Belə ki, Nizami Gəncəvi hekayənin sonunda insanları təvazökar, səbrli, təmkinli, sədaqətli olmağa çağırır. Burada ovçunun ali sifətlərinin onun qələbəsinə, tülkünün lovğalığının isə məğlubiyyətinə səbəb olduğu göstərilir.

“Sirlər xəzinəsi” əsərinin səkkizinci hekayəti də tülkü ilə bağlı olsa da, şair burada tülkünün fərqli obrazını yaratmışdır. Belə ki, istər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyat nümunələrində hər zaman hiyləgər, yaltaq kimi təsvir edilən tülkünü Nizami Gəncəvi bu hekayətdə insanın köməkçisi kimi təqdim edir. “Xilqətin gözəlliyi və kamalın qüdrəti” adlanan məqaləti “Oğru və tülkü hekayəti” adlı əhvalat tamamlayır. Şair bəzi məqsədyönlü insanların hətta tülkü kimi hiyləgər varlığı belə fırıldaqçılıqda, kələkbazlıqda geridə qoyduğunu alleqorik üsulla nəzmə çəkir:

*Bir oğru hər kələyə əl atmağa başladı,
Hiyləsiylə tülkünü aldatmağa başladı.
Füsrət gəzdi, vurnuxdu, gözü dördü oğrunun,
Yalandan gözlərini yuxu örtüdü oğrunun.
Yatmış sanıb hiyləgər həris gözlü qurdu o,
Başını quyruğuna qısıb, mürğü vurdu o.
Tülkünü yatmış görüb gözünü açdı oğru,
Kisədəki pulları götürüb qaçdı oğru... (3, s-103)*

Şair növbəti “İnsanın ülviyyəti” məqalətində bəşəriyyətin ümdə problemlərindən biri olan insan, onun cəmiyyətdə rolu və s. məsələlərə toxunur və fəlsəfi düşüncələrini “Firudinla ceyranın hekayəti” əhvalatı ilə tamamlayır.

Hekayədə ahunu ovlamaq istəyən Firudin şah obrazı ilə şair çox zaman müəyyən varlıqların təkamülünü və məhvini insanla, onun əməlləri ilə bağlayır. Burada təbiətin nadir gözəlliklərindən sayılan ahuya şahın nişan aldığı oxun tuş gəlməməsi, yaxud atının çata bilməməsi

kimi alleqorik təsvirlərdə əsl insan olmağa, təbiətə, onun gözəlliklərinə qiyməməyə sanki bir çağırış duyulur.

“Vicdansızlardan şikayət” “Sirlər xəzinəsi” poemasının iyirminci məqaləti olub, “Bülbül ilə qızılquşun hekayəti” ilə tamamlanır. Şair burada alleqorik üsulla bülbülün timsalında haqsızlıqlar qarşısında susmayan, nöqsanlara göz yummayan insanlara, qızılquşun simasında isə mənafeyi naminə ədalətsizliklərə boyun əyən dövrünün hakim təbəqəsinə işarə edir. Və bu zaman birincinin yerinin “tikanlar dibi” olduğunu, ikincinin isə dəbdəbəli həyat keçirdiyini xüsusi vurğulayır. Fikrimizcə, bülbül həm də şairin öz obrazıdır:

*Mənsə bircə ləhzədə görünməz bir xəznədən,
Çıxarıram yüzlərlə qiymətli dürr xəznədən.
Şikar vaxtı qurd-quşa var gümanım bəs neçin?
Neçin tikan üstədir aşıyanım, bəs neçin? (3, s-151)*

Belə hesab edirik ki, yuxarıda adı keçən hekayətdə Nizami “Xoruzla qızılquş” xalq təmsilindən təsirlənmiş deyildir. İdeyanın açılmasına yardım edən obraz kimi sadəcə bülbül xoruzla əvəzlənmişdir. Belə ki, xalq təmsilində xoruz qızılquşa tənə edir, onu yedizdirən, qayğısına qalan insanlara qarşı qədirbilməzlikdə günahlandırır. Xoruzun cavabı isə belə olur: “Sən məsələnin əsl mənasını başa düşmürsən. Əgər sən, heç olmazsa, bir tikə qızarmış şahin əti görsəydin, yəqin ki, bir dəfə uçmağa imkanın olsaydı, geri dönməzdin.”(1, s-5)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ən çox alleqorik ünsürlər “Sirlər xəzinəsi” poemasında olsa da, şairin “Xəmsə”sinə daxil olan digər dörd əsərində də təmsilvari süjetlərə az və ya çox dərəcədə rast gəlinir. Və heç şübhəsiz ki, Nizami yaradıcılığı sonralar təmsilin janr kimi formalaşmasında əvəzsiz rol oynamışdır.

Ədəbiyyat:

1. Deyək, gülək, düşünək. Təhsil, Bakı, 2009, 24 s.
2. Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə Nizamülmülk. Siyasətnamə, Bakı, Çıraq, 2007, 190 s.
3. Gəncəvi. N. Sirlər xəzinəsi, Yazıçı, Bakı, 1981, 195 s.
4. Hüseynov. N. Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”, Elm nəşriyyatı, Bakı, 1983, 132 s.
5. Xalisbəyli. T. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları, Azərnəşr, Bakı, 1991, 296 s.
6. Kəlilə və Dimnə. Öndər nəşriyyatı, Bakı, 2004, 304 s.
7. Qabusnamə. Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, Bakı, 1989, 237 s.

Тарана Рустамова

Аллегория в поэме «Сокровищница тайн» Низами

РЕЗЮМЕ

Низами Гянджеви занимал особое место среди классических авторов, использующих в своем творчестве элементы аллегории, проявляющие себя в темах и сюжетах, почерпнутых из фольклора. Статья посвящена исследованию аллегорий в рассказах из поэмы «Сокровищница тайн».

Tarana Rustamova**Allegory in the poem “The treasure –house of the mysteries”*****SUMMARY***

Nizami Ganjavi occupied a special place among the classical authors who used the elements of allegory showing themselves in his topics and subjects derived from folklore in his creation. The given article touches upon the research of allegory in the short stories from the poem “The treasure-house of the mysteries”.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.07.2018

Çapa qəbul olunma tarixi: 18.09.2018

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor **Xatirə Bəşirli**
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.